

147. Wł. Mickiewicz do J. I. Kraszewskiego 23 I 1870 Rkp. BJ 6520 k. 158-161.

[Tłumaczenie:]

[k. 158r] Drogi Panie,

Hercen¹ przybył do tego Paryża, którego tak nienawdził, by tu umrzeć. W swej broszurze *Du développement des idées révolutionnaires* napisał: „kto z nas nie pragnął wyrwać się raz na zawsze z tego więzienia, które zajmuje czwartą część globu, z tego potwornego imperium, gdzie każdy komisarz policji jest suwerenem, a suweren – koronowanym komisarzem policji? Kto z nas nie czynił, co w jego mocy, by zapomnieć o tym lodowatym piekle?”²

Nie jest to odpowiednia pora, by szczegółowo oceniać dzieło Hercena. Jego „Dzwon”³ przestał dzwonić, ponieważ Rosjanie w Rosji już go nie czytali, a Rosjanie przebywający na obczyźnie chcieli słyszeć dzwon o zupełnie innym brzmieniu. Hercen radośnie powitał żarliwe pisma rosyjskie publikowane w Genewie, które ukazują [k. 158v] szybki postęp moralnego rozkładu rosyjskiego liberalizmu, i przyłgnął do zawartych w tych pismach idei, ale czuł, że jego rola jest skończona. Przybywszy w ciężkim stanie z Londynu i zatrzymawszy się w hotelu Pavillon de Rohan, przy rue de Rivoli, zmarł tam na trzeci dzień, czyli przedwczoraj. Wszystkie gazety zapowiedziały, że jego świecki pogrzeb odbędzie się w niedzielę o godzinie 11. W sobotę grupa Polaków skażonych rosyjskim nihilizmem postanowiła, że nad grobem Hercena zostanie wygłoszona pochwała człowieka, który, jak się wyraził pan Belina⁴ (rosyjski szpieg i redaktor „La Liberté”⁵), [...] wolną Polskę w wolnej Rosji. Jest to wolność małych rybek [k. 159r] w brzuchu wieloryba.

Na szczęście dla nas, ci niefortunni mówcy musieli zrezygnować ze swoich przemówień. Kondukt skierował się prosto na Père Lachaise. Mniej więcej sto pięćdziesiąt osób szło za trumną, trzech lub czterech Polaków, a wśród nich Tokarzewicz, redaktor „Niepodległości”⁶, niewielu Rosjan, niewielu znanych Francuzów, z wyjątkiem Henri’ego Martina⁷ i Emmanuela Arago⁸, i jacyś robotnicy

---

¹ Aleksander Hercen (1812-1870) – rosyjski pisarz, filozof i publicysta, uznawany za „ojca rosyjskiego socjalizmu ludowego”, zwolennik powstania styczniowego, zmarł 9 I 1870 r. w Paryżu.

² [Alexandre Ivanovitch Hercen], *Du développement des idées révolutionnaires en Russie, par A. Iscander*, Librairie A. Franck, Paris 1851.

³ „Cloche” („Kołokoł”, „Dzwon”) zob. list nr 124.

⁴ Apolinary (Apollo) Młochowski Belina (1837-1887) – francuski literat i dziennikarz polskiego pochodzenia, współpracował z czasopismami rosyjskimi i polskimi.

⁵ „La Liberté” – dziennik paryski założony w 1865 r., w latach 1866-1870 jego redaktorem naczelnym był Émile de Girardin (1802-1881), polit i dziennikarz, który zrewolucjonizował prasę francuską.

⁶ Józef Tokarzewicz (1841-1919) – powstaniec styczniowy, pisarz, w roku 1868 objął redakcję pisma „Niepodległość” i prowadził je aż do wojny francusko-pruskiej (1870).

⁷ Henri Martin – zob. list nr 76.

⁸ Emmanuel Arago (1812-1896) – francuski polityk w okresie II Republiki Francuskiej, II Cesarstwa Francuskiego i III Republiki Francuskiej, członek Zgromadzenia Konstytucyjnego w 1848 r. oraz Zgromadzenia Narodowego

przyciągnięci przez ogłoszenie w „Le Siècle”⁹, który obwieścił, że europejska demokracja właśnie poniosła wielką stratę. Hercen spocznie w rodzinnym grobowcu w Nicei. A w Paryżu złożono go w tymczasowym grobie. Wyrubow¹⁰, który pod płaszczykiem nauk społecznych prześlizgnął się do „La Revue Positiviste” redagowanej przez Littré¹¹, ostrożnie wypuszczając tam niejedną rosyjską strzałę, zabrał głos: „Hercen [k. 159v] pragnął, żeby nad jego grobem nie wygłaszano żadnych przemówień. Najlepszym sposobem, by oddać mu cześć, jest okazanie szacunku jego woli. Liberalizm rosyjski w związku z jego śmiercią poniósł niepowetowaną stratę. Gdy barbarzyński reżim, pod którym jęczy Rosja, zostanie zniszczony, będzie wzniesiony pomnik z napisem: *Hercenowi wdzięczna Rosja*. A tymczasem żaden głos nie będzie już wybrzmiewał z taką siłą, nikt go nie zastąpi i nie przysłuży się tak jak on jego ojczyźnie. Pozostaje mi podziękować francuskiej demokracji za hołd, jaki oddała Hercenowi dzięki swej obecności tutaj. (Okrzyki: Niech żyje demokracja, Równość, Braterstwo!). Gdy znikną przesady w postaci granic – te wielkie przeszkody dla wielkich prądów moralnych – oraz przeszkody w postaci narodowości [k. 160r], drugi napis zostanie dodany do pierwszego: *Hercenowi wdzięczna ludzkość*”.

Jakiś demokratą wykrzykuje: chwała rosyjskiemu Wolterowi¹² (Wolter wierzył w Boga). Uczestnicy wyjmują ze swoich butonierek bukietki nieśmiertelników, które nosi się na świeckich pogrzebach, i rzucają je na kamień. Słychać płacz córki Hercena¹³.

Kończę anegdotką, z której bez wątplenia nie będzie Pan mógł zrobić użytku, ale która jest ciekawa. Hercen, emigrując, zostawił w Rosji swoje dziecko, jego preceptora i babkę. Potem sprowadza ich do Francji. Gdy statek przybija do Nicei [...], preceptor, który był na zewnątrz, rzuca się do wody i wszyscy giną¹⁴. Hercen zamawia pomnik u Préalta¹⁵, który [k. 160v] wykonuje model: u stóp rozbitej kolumny geniusz pogrążony w bólu. Hercen okazuje zadowolenie, ale później nie zajmuje się już dłużej tą sprawą.

---

w 1871 r., deputowany departamentów Pireneje Wschodnie i Sekwana, pełnił funkcję ministra spraw wewnętrznych i ministra sprawiedliwości, w latach 1880-1894 był ambasadorem Francji w Szwajcarii.

⁹ „Le Siècle. Journal Politique, Littéraire et d’Économie Sociale” – francuski dziennik wydawany w Paryżu od w latach 1836-1932, początkowo o tendencjach monarchistycznych, w 1848 r. stał się republikański, najbardziej popularny w okresie II Cesarstwa, utracił znaczenie w okresie III Republiki.

¹⁰ Grigorij Wyrubow (1842-1913) – rosyjski chemik i filozof pozytywista, członek loży „Mutualité”, od 1865 r. przebywał w Paryżu, przyjaciel Hercena i wykonawca jego testamentu.

¹¹ „La Philosophie Positive” – czasopismo propagujące filozofię pozytywistyczną, założone w 1867 r. przez Émile’a Littré (1801-1881) i G. Wyrubowa; Émile Littré (1801-1881) – francuski filolog znany ze swojego słownika języka francuskiego: *Dictionnaire de la langue française*, zwany *Le Littré* – wielokrotnie wznawiany słownik, pierwsze wydanie w 30 tomach ukazało się w latach 1863-1873.

¹² Voltaire (Wolter), właśc. François-Marie Arouet (1694-1778) – francuski filozof oświeceniowy, pisarz i publicysta.

¹³ Córki Aleksandra Hercena i Natalii Aleksandrownej: Natalia Aleksandrowna Hercen (1844-1936), rosyjska rewolucjonistka, emigrantka, po śmierci ojca została współredaktorką czasopisma „Kołokoł” („Dzwon”) oraz Olga Aleksandrowna Monod (1850-1953) – od 1873 r. żona francuskiego historyka Gabriela Monoda (1844-1912).

¹⁴ Podczas podróży z Nicei do Marsylii, 16 XI 1851 r., zginęli w katastrofie statku: syn Hercena, Mikołaj, oraz matka Hercena, Luiza Iwanowna Haag, utonął także preceptor chłopca, Johann Spielmann.

¹⁵ Antoine-Augustin Préalut zob. list nr 59.

Préault pyta o przyczynę Micheleta¹⁶, który mu odpowiada: „W międzyczasie umarła jego żona¹⁷. Umierając, wyrzekła do niego następujące słowa: Nie wiem dlaczego, ale jakaś siła nakazuje mi wyznać ci, że to nie było twoje dziecko, ale takiego a takiego twojego przyjaciela. Hercen sprowokował w Londynie tego przyjaciela, lecz komitet republikański nie dopuścił do ich pojedynku”.

Mam fotografię tego projektu pomnika, który nie doczekał się realizacji z powodu dwóch zbędnych słów wypowiedzianych przez umierającą kobietę.

Przechodzę do interesów.

[k. 161r] Daję Panu 33% rabatu, gdy przekazuje Pan książki innym księgarzom. Czy księgarz z Pragi¹⁸, w zamian za moje książki, które by mu Pan przekazał, nie zgodziłby się przesłać do mojej biblioteki brakujących części pewnego dzieła, którym posługuję się na co dzień w mojej pracy? Mam *Słownik Naukowy* opublikowany przez Riegera¹⁹. Ale brakuje mi z pierwszego tomu trzeciego zeszytu, całego drugiego tomu, początku trzeciego tomu aż do piętnastego zeszytu włącznie, pierwszego zeszytu szóstego tomu oraz od piętnastego zeszytu szóstego tomu włącznie aż do końca dzieła. Mam tom czwarty i piąty w całości. Byłoby mi bardzo miło, gdyby niczego mi nie brakowało w tej encyklopedii ukończonej trzy lata temu, która [k. 161v] musi być dostępna w sprzedaży.

Czy w papierach Trentowskiego²⁰ nie ma listów mojego ojca? Właśnie nadałem dla Pana na pocztę *La politique du dix-neuvième siècle* autorstwa ojca mojego²¹. Znajdzie Pan tam wcześniej niepublikowane, dość interesujące artykuły.

Z wyrazami przyjaźni,

Władysław Mickiewicz

23 stycznia 1870

P.S. Mam rosyjskie proklamacje w inny sposób ciekawe. Czy chce Pan, bym mu przesłał kopię tych najbardziej dosadnych?

---

¹⁶ Jules Michelet – zob. list nr 60.

¹⁷ Natalia Aleksandrowna Hercen, z domu Zacharina (1814-1852) – żona Aleksandra Hercena, jej romans z niemieckim poetą Georgiem Herweghem (1817-1875) był przyczyną skandalu; 28 I 1852 r. Herwegh wyzwał Hercena na pojedynek, do którego – na skutek interwencji przyjaciół – nie doszło.

¹⁸ Knihkupectví s nakladatestvím – zob. list nr 146.

¹⁹ *Slovník naučný*, red. František Ladislav Rieger, t. I-XI, nakładem knihkupectví I.L. Kobra, Praha 1860-1874.

²⁰ Bronisław Ferdynand Trentowski – zob. list nr 140.

²¹ *La politique du dix-neuvième siècle* – zob. list nr 145.

Mógłbym wysyłać Panu w każdą sobotę listę nowości godnych uwagi; mógłby Pan sobie wybierać i otrzymywałby Pan jedynie wybrane przez siebie książki z pięcioprocentową prowizją i rachunkiem raz na kwartał, ale bez możliwości zwrotu książek.